

Üzeyir bəyin təkrarsız operası

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illiyini qeyd etdiyimiz zamanda, Şərqdə ilk opera janrının banisi, dahi bəstəkar Üzeyir bəy Hacıbəylinin məşhur “Leyli və Məcnun” əsərinin tamaşaya qoyulmasının 110 illiyi tamam olur. Vətənimizə azadlıq günəşi doğanda artıq Üzeyir bəyin ilk “övladı”nın 10 yaşı qeyd edilirdi. Həmin gün sevinc-sevincə qarışmışdı. Üzeyir bəyin bənzərsiz əsəri ilə birgə xalqımız müstəqilliyə qovuşurdu.

Düz 110 il bundan əvvəl Azərbaycan musiqi mədəniyyətində yeni bir era açıldı. Nəinki Azərbaycanda, bütün Şərqdə hadisəyə səbəb olacaq ilk opera 1908-ci ilin yanvar ayının 12-də (yeni təqvimlə 25-də) Hacı Zeynalabdin Tağıyevin teatrında göstərildi. Bu barədə həmin illərin qəzetlərindən olan “Yeni həyat” yazırdı: “Müsəlman dilində əvvəlimci opera şənbə günü axşam yanvar ayının 12-də Hacı Zeynalabdin Tağıyevin teatrında “Nicat” Maarif Cəmiyyətinin dram heyəti mövqə tamaşaya qoyacaq”.

Bu opera necə yaranıb, kim idi bu bənzərsiz operanın müəllifi? Qadın azadlığına qılınc çəkilməmiş bir dövrdə operanı səhnədə canlandıranlar hansı məsuliyyəti daşıyırdılar? Xalqın bu tamaşaya münasibəti necə idi? Bu suallara cavab tapmaqdan ötrü bir az da keçmiş üz tutaq.

Mövzuya yenidən qayıtmağımıza səbəb bir çox mətbu orqanlarında və saytlarında Şərqdə ilk operanın yaranması haqqında dərc edilən bəzi yazılara münasibət bildirmədən öncə dahi bəstəkarın “Leyli və Məcnun” operasının yaranması haqqında yazdığı məqaləyə müraciət edək. Bəstəkar qeyd edirdi ki, hələ on üç yaşında olarkən, doğma şəhəri Şuşada “Məcnun Leylinin məzarı üstündə” adlı musiqili səhnəyə baxır. Bu, Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasından sonuncu hissənin teatrallaşdırılmış şəkildə muğamla oxunması idi. Həmin musiqili səhnəni görkəmli Azərbaycan yazıçısı və dramaturqu Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev Şuşanın tanınmış musiqiçilərinin köməyi ilə tamaşaya qoymuşdu. Məcnun rolunun ifaçısı zamanəsinin ən məşhur xanəndələrindən biri - Cabbar Qaryağdıoğlu idi. Onu tarzən Mirzə Sadiq oğlu müşayiət edirdi. Xor epizodlarına yaxşı səsi olan uşaqlar cəlb olunmuşdu. Üzeyir Hacıbəyov da bu uşaqların cərgəsində idi. Bəstəkar sonra göstərir ki, həmin tamaşa hafizəsində həkk olunmuş, bir neçə ildən sonra Qori Müəllimlər Seminariyasını bitirib Bakıya gələrkən o, mehiz Füzulinin “Leyli və Məcnun” poeması əsasında opera yazmaq haqqında düşünür və tezliklə bu fikrini həyata keçirir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi 1897-ci ildə Şuşada “Xandəmirovun teatrı”nda qoyulan “Məcnun Leylinin qəbri üstündə” adlı musiqili səhnəcikdə Məcnun rolunu, məşhur müğənni Cabbar Qaryağdıoğlu oynamış və həmin tamaşada on üç yaşlı Üzeyir tamaşanın əvvəlində, xorun tərkibində “Şəbi-hicran”ı oxumuşdu. Tamaşanın quruluşçu rejissoru görkəmli yazıçı-dramaturq Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, musiqi tərtibatçısı isə “tarın atası” kimi məşhur olan tarzən Sadiqcan olmuşdu.

Balaca Üzeyir bu tamaşadan təsirlənmiş və on il sonra dahi Füzulinin eyni adlı əsəri əsasında “Leyli və Məcnun”la Şərqdə ilk olaraq operanın təməlini qoymuşdu.

Son zamanlar bu opera haqqında yazan müəlliflər “Leyli və Məcnun”un Üzeyir bəylə birgə kiçik qardaşı Ceyhun bəyin də adını qeyd edir. Həmin yazılarda təkidlə bildirirlər ki, əsər ilk dəfə tamaşaya qoyulanda afişada iki müəllifin - Üzeyir bəy və Ceyhun bəyin adı qeyd edilmiş. Lakin bolşeviklər qanuni hökuməti devirəndən sonra Ceyhun bəyin adı operanın afişasından silinmiş, yalnız Üzeyir bəyin adı saxlanılmışdır. Səbəb kimi isə göstərilir ki, məlum səbəblərdən Fransada mühacirət həyatı yaşamağa məcbur olmuş “həmmüəllif” yeni qurulmuş hökumət tərəfindən arzuolunmaz şəxs kimi qələmə verildiyindən bu addım atılmışdı.

Bu qeyd edilən yazılarda haradasa həqiqət var. Lakin məsələnin bir az aydınlaşdırılmasına ehtiyac duyulur.

Qeyd edək ki, Üzeyir bəyin məşhur “Leyli və Məcnun” operasının yaranmasında 17 yaşlı Ceyhun bəyin

də yaxından köməyi olmuşdur. Bu, Ceyhun bəyin Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində saxlanılan “İlk Azərbaycan operası necə yaranmışdı” xatirə yazısında öz əksini tapıb. Xatirədə C.Hacıbəylinin Üzeyir bəy tərəfindən yazılan “Leyli və Məcnun” operasının yaranmasında ona yaxından köməklik etdiyi göstərilir. Lakin hansı köməklik? Görünür, həmin köməklik, bəstəkara texniki işlərdə, yeni aktyorların tapılmasında, geyimlərinin seçilməsində, tamaşanın yerini müəyyən etməsində və s. xidmətlər idi. Xatirə yazıda 12 yanvar 1908-ci il tarixdə göstərilən həmin tamaşada Ceyhun bəyin İbn Səlam və eyni zamanda Nofəl rolunda ilk dəfə səhnəyə çıxdığı da bildirilir.

Təəssüflə qeyd edək ki, Ceyhun bəyin bu bitməmiş xatirə yazısına istinad edərək Üzeyir bəyin “Leyli və Məcnun”u kiçik qardaşı ilə müştərək yazdığını iddia

edirlər. Həmin iddiaya görə niyə sovet dövrünə qədər əsərin müəlliflərindən birinin Ceyhun bəy olduğu göstərilməmişdi, lakin sovet dövründə onun adı müəllif kimi silinmişdi. Haqlı sualdır.

“Kaspi” qəzetinin 9 yanvar, 1908-ci ilin 7-ci sayında dərc edilən “Müsəlman həyatı mətbuatda” adlı bir yazıda həmin sualın cavabı öz əksini tapıb:

“Əsərdiyimizə görə, “Nicat” Müsəlman-Maarif Cəmiyyətinin dram heyəti tatar (müsəlman-A.K.) dilində ən yaxşı dram və opera əsərləri üçün müsabiqə elan edir. Cəmiyyət bu günlərdə gənc publisist və musiqiçi Ü.Hacıbəyovun tərtib etdiyi “Leyli və Məcnun” operasının nəşri və quruluş haqqını almışdır. Bu müsəlman həyatında ilk operadır, özü də ayın 12-də Tağıyev teatrında oynanacaqdır. Çox maraqlı tamaşa olması gözlənilir.

Məşhur türk yazıçısı və şairi Molla Məhəmməd Füzulinin “Leyli və Məcnun” fantastik poeması indi də istifadə olunmamış mövzu olaraq qalırdı. Gənc kompozitor Füzulinin şeirlərindən istifadə edərək bu mövzuda opera yazmışdı. Operada Şərq motivlərindən zövqlə istifadə edilmişdi. “Nicat” artıq opera artistlərindən trupa təşkil etmiş və müəllifin rəhbərliyi altında tamaşa hazırlanırdı. Operaya böyük xərc sərf edilmişdir. Ümid edək ki, musiqini həərətə sevmən müsəlman publikası ilk dəfə tatar (müsəlman- A.K.) dilində yazılmış operanı diqqətdən kənar qoymayacaq”.

Göründüyü kimi, elanda yalnız Üzeyir bəyin adı çəkməkdən əlavə, həm də “gənc kompozitor” (kompozitorlar yox) “müəllifin” (müəlliflərin yox) rəhbərliyi altında ifadələri operanın bir nəfər tərəfindən yazıldığı aydın olur.

Yalnız bir məqamı oxucuların nəzərinə çatdırmaq istərdik ki, Ceyhun bəyin musiqi istedadı olsa da, lakin bu sahədə təhsili olmadığından təbiidir ki, notu da bilməzdi. Bəstəkar üçün də ən vacib məsələlərdən biri də əsəri nota köçürməkdir. Əks təqdirdə, belə bir əsəri hafizədə saxlamaq və bir-bir tamaşada iştirak edən ifaçılara izah etmək insan qüvvəsi xaricindədir. Ən nəhayət, bir məsələni də göstərmək lazımdır ki, 1908-ci ildən ömrünün sonuna — 1962-ci ilə qədər Ceyhun bəy bir musiqi bəstəkarı kimi də özünü göstərməmişdir. Əgər Ceyhun bəyin bəstəkarlıq qabiliyyəti olsaydı, yəqin ki, bir musiqi bəstələməklə bu sahədəki istedadını büruzə verə bilərdi. Qeyd edim ki, biz bunu deməklə Ceyhun bəyin Azərbaycan xalqı qarşısında gördüyü əvəzsiz xidmətlərinin üzərinə heç də kölgə salmaq fikrində deyilik. Onu da xatırladaq ki, Ceyhun bəy bir

müddət Parisdə musiqi təhsili almağa çalışmış, lakin pulu olmadığından oranı tərk etməyə məcbur olmuşdur. Bəs hansı səbəbdən sonralar Üzeyir bəy Ceyhun bəyi operaya həmmüəllif kimi daxil etmişdi? Üzeyir bəy Hacıbəyov Moskvada, Peterburqda təhsil alarkən Bakıda oynanılan tamaşadan qonorar almaq üçün bacanağı bəstəkar Müslüm Maqomayevi öz vəkili, C.Hacıbəyli isə həmmüəllif kimi qeyd etdirmişdir ki, ailənin dolanışığı üçün həmin məbləği ona və ailə üzvlərinə çatdırınsınlar. Heç kimə sirr deyil ki, Üzeyir bəyin qardaşı, bacısı və uşaqları bəstəkarın himayəsində idilər. Ailə ağır şəraitdə yaşayırdı. Ceyhun bəyin 1912-ci ilin oktyabr ayında Üzeyir bəyə yazdığı məktub fikrimizi bir daha təsdiq edir:

“Quran haqqı, borclular məni daha lap əldən salıbdırlar. 30 manat “Kaspi”dən avans almışdım, o da getdi. Zuryanın (Zöhrə-Ceyhun bəyin həyat yoldaşı - A.K.) məvacibinin həpsi də getdi. Amma genə də düzələ bilmir. Mən Zuryadan utanıram. Yazığın valahi geyməyə paltarı yoxdur, yatmağa təksti yox (divan üstə yatırıq), amma külfət üçün pul verməyə məcbur olur. İndi ayın biri olan kimi çörəkçi bir yandan, qəssab bir yandan, suçu, neftçi (15 manat 5 qəpik), dükançı. Ələlxüsus, ev yiyəsi çox ofisalni adam gəlib həman saat cibindən kitabçanı çıxarır “çtobı predupredit vozmojnost otstrojki”, “pryamı” utanıb yerə girirəm. Evdə də uşaqların əgni-başı tökülüb. Aışə paltosuz və çəkməmiş gəzir. Məhbub naxoş, Səyad naxoş - pis halət, gerek pul ola ki, bunların hamısı düzələ”.

Jurnalist, 1923-cü ildə “Leyli və Məcnun” operasında Məcnunun atası rolunda oynamış Üzeyir bəyin böyük bacısı Səyyad xanımın oğlu Camalın 21 fevral 1913-cü ildə dayısına yazdığı məktubdan:

“Dünən Müslüm “Nicat”dan 150 manat alıb, genə 25 manat qalıb. O bundan mənə 75 manat verdi və dedi qalanını sizə göndərəcək. O, 25 manat da deyir Pənah (Qasimov, Üzeyir bəyin bacanağı - A.K.) mənə kağız yazıb pulum yoxdu versin. Müslüm istəyir alıb ona versin.

Mən o puldan 10 manat nöüçiyə verdim, qaldı 13 manat 80 qəpik. 10 manat çörəkçiyə verdim, qaldı 10 manat. 6 manat nöçiyə verdim, qaldı 3 manat. Suçuya da qalıb 8 manat. Qalan 40 manata mən istəyirəm xalını alım. Qalsın qızıllar. Qalır böylə borclarımız.

Dükənçi — 42 manat. Köhnə borc çıxın. Burda olandan — 22 manat 40 qəpik.

Nöçü — 13 manat 80 qəpik

Suçu — 8 manat

Çörəkçi — 10 manat

Südçi — 3 manat

Lombarddakı qızıllar da — 35 manat

Cəmi 156 manat 20 qəpik.

O da sizə məlum olsun ki, 22 manatdan başqa, bu borclar iki ayın ərzində 16 baş külfətə sərf olunub”.

Onu da unutmaq lazım deyil ki, Ceyhun bəyin musiqi istedadı olsa da, ona bu sahədə yaradıcılıq imkanları yaratmırdı. Ceyhun bəy 1912-ci ildə Moskvada təhsil alan qardaşı Üzeyir bəyə yazdığı məktubda həmin hadisəni belə xatırladır.

“Fikrimə gəldi ki, gedim Hacı Zeynalabdinin yanına. Çünki borclular vaxt gələn kimi yenə məni qısnayırdılar. Bədgünə getdim. Hacı məni çox mehriban qəbul etdi və səni də soruşdu. Dedim, Moskvada konservatoriyada oxuyur. Dedi ki, çox yaxşı olub bizim musiqiyə çox ehtiyacımız var. Dedim ki, mən də Parijdə musiqi oxuyurdum, lakin pulum olmadı, qayıdıb gəldim. Dedi ki, musiqi çox yaxşı şeydir və məni musiqi oxumaq üçün Parijə getməyi tövsiyə elədi və dedi ki, mən Həsən ağaya dəyərəm sənə müəyyən məvacib verərlər ki, sən Parijdə dolana biləsən. Mən çox məmnun olub evə qayıtdım”.

Lakin Ceyhun bəy hansı səbəbdənsə pulu ala bilmədiyi üçün musiqi təhsilini davam etdirə bilmir. Mehiz bundan sonra o bədii yaradıcılıqla məşğul olmağı üstün tutur. Bununla da “Leyli və Məcnun” operasının şəriksiz, yeganə müəllifi dahi bəstəkar Üzeyir bəy Hacıbəylinin olduğunun əlavə sübuta ehtiyacı yoxdur.